

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
1**

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*սպարասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տօնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիպիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ. բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Դազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արքայը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոռյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Դազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյրեփանյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Սարգիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Մոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խեմճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիննակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արրահամյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դարադյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագարական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց ասանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անպոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ազուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմչյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ՓՈՂԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ԴԻԱՆՑ ԾԻՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արմինե Զոհրաբյան*

Փողի տեսակները միշտ կիրառվել են ծեսի, մոգության, խաղերի մեջ՝ որպես հարստության գաղափարը կրող: Ծովախեցին և վեգը, որպես փողի վաղ տեսակներ, ծիսահմայական նույն գործառույթներով են օժտված: Դրանք հաճախ են օգտագործվել վիճակ զցելու մեջ, որոնց ժամանակի ընթացքում փոխարինեց մետաղադրամը:

Առևտրի հովանավոր պտղաբերության և ճակատագրի աստվածուհիների նշանն էր վեցթևանի աստղը՝ մահիկի մեջ, որը խորհրդանշում էր Վեներա մոլորակը: Լուսնի խորհրդանիշ արծաթը նույնացվել է ոսկորի հետ, որից պատրաստվող գառի նախատիպը վեց կողմ ունեցող վեզն է: Հայերի մոտ վեզով խաղը կոչվում էր *կոնա*, որը էլ է նշանակում: Հին Միջագետքում առևտրական նավի վրա եղել է գրաստ՝ բեռները ափ հանելու համար: Անգլերեն *deck* բառը նշանակում է նավի տախտակամած և խաղակապույ: Տուզը ռուսերենում և մեկանոցն է, և մեծ նավի մեջ մեկ թիավարով նավակը, որը «փոխարինել է» էշին: Խաղաքարտ ջոկերը-ծաղրածուն, ավանակի ականջներով, նույնանում է առևտրի, գուշակության աստվածություն Հերմեսի հետ, որին Հայոց դիցարանում համապատասխանում է Տիրը:

Բանալի բաներ. փող, առևտուր, ծես, գուշակություն, ծովախեցի, վեզ, Հերմես/Տիր, վիճակահանություն, պտղաբերություն, ճակատագիր:

Շնորհիվ հնագիտական և ազգագրական հարուստ նյութի, այսօր կարելի է ավելի խորն ուսումնասիրել Հայկական լեռնաշխարհում նախադրամական շրջանի փողի տեսակները և դրանց գործառույթները վաղագույն ծեսերում, որոնց բազմաթիվ դրսևորումները պահպանվել են ավանդական մշակույթում:

Ծեսի յուրաքանչյուր բաղադրիչ ենթադրում է պտղաբերություն, բազմացում, առատություն, հարստություն: Փողի տարատեսակ ձևերը միշտ ծեսի կարևորագույն մասն են կազմել՝ խորհրդանշելով հարստություն՝ լայն իմաստով: Դրամի հայտնվելուց հետո դրանք հաճախ փոխա-

* Հայաստանի պատմության թանգարանի էքսկուրսիոն աշխատանքների բաժնի վարիչ, դրամագիտության բաժնի գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու:

րինվել կամ լրացվել են մետաղադրամով: Ապրանք-դրամների տարբեր ձևերը. ունենալով հմայական նշանակություն, կիրառվում են նաև մոգության, գուշակությունների մեջ:

Փողի տարբեր ձևերը օգտագործվել են և այսօր էլ կիրառվում են թե մանկական, թե ազարտային խաղերի մեջ: Խաղը մարդու կյանքում հանդես է եկել շատ վաղ շրջանում՝ դառնալով ծեսի յուրատեսակ դրսևորում: Մանկական խաղի հիմքում, հաճախ, մեծահասակին ընդօրինակելն է, նրան նմանվելը, երբ այն ընթանում է ազարտային խաղի կանոններով, որոնցում օգտագործվում է մանրադրամ կամ դրան համարժեք ապրանքադրամ: Ավանդական տարբեր խաղեր ուղեկցվում են նաև վիճակ գցելով, որը առևտրի սակարկման նմանակում է: Ազարտային խաղն ինքը առևտրական գործողություն է հիշեցնում, որի իմաստը փողի կամ նյութական այլ արժեքի «ներդրման» դիմաց լրացուցիչ շահույթ ստանալն է, որտեղ սակարկումը պարտադիր է: Խաղերում օգտագործվող բազմաթիվ եզրույթներ հիշեցնում են առք ու վաճառք՝ *աճուրդ, բազար, բանկ* (=խաղատուն), *սսնեցում* (հաշվի, խաղազումարի) և այլն¹: Պատահական չէ, որ խաղում օգտագործվող միջոցները (թղթաքարտ, զան), ինչպես փողի տեսակները, կիրառվում են գուշակությունների մեջ:

Օ. Ֆրեյդենբերգը դրամի ծագումը կապում է տոտեմի պատկերով առարկաների հետ, որոնք մասնատվում և բաժանվում էին: «Տոտեմ-առարկան մասնատվում էր, տեղի էր ունենում մասնաբաժնի բաշխում, իսկ դրա անդամները այդ եղանակով հավերժ կապվում էին անքակտելի կապերով...: Հենց այդ երևույթն է ընկած պայմանագրի և փոխանակման ծագման հիմքում...: Տոտեմ-առարկայի նշանակությունը որպես դրամի նախատիպ, օրինաչափ է, որի մասերը առանձին դեպքերում ծառայում էին որպես տոտեմական ազգակցության նշան, իսկ այլ դեպքում՝ որպես փող: Այդպիսի նշանների փոխանակության հիմքում ընկած էր օտարի, թշնամու վերածվելը բարեկամի»²:

Օտարը տանում էր իր տոտեմ-ապրանքը երկու ցեղերի սահմանի մոտ և փոխանակում, եթե մյուս կողմը համաձայն էր պայմաններին: Տոտեմի մասնատումը պարտադիր էր, որպեսզի ցեղի սրբազան նշան-ապրանքի մի կտորը, այսինքն տոտեմի հովանավոր ուժը փոխանակման ժամանակ մնա ցեղի ներսում: Նման օրինակ կարելի է համարել անտիկ դամբարաններում դրամների հայտնաբերումը, որի մի հատվածը կտրած

1 Энциклопедия игр, ред. Г. Теплицкий. М., 1992, с. 15.

2 Фрейденберг О. М., Введение в теорию античного фольклора: Миф и литература древности. М., 1978, с. 66.

է: Մահացած ազգականի հետ դրվող հմայական նշանակությամբ դրամի մի մասը պահելը ընտանիքի և նախնու միջև հավերժական կապ էր հաստատում:

Դրամի հիմնական առանձնահատկությունը որոշակի սակրալ նշանով կնիքի դրոշմն է ձուլակտորի վրա, որի սրբազան պատկերի միջոցով դրամ-առարկան նույնացվում էր տոտեմի հետ: «Տոտեմը միշտ երկկողմ է, նա և կլանի առաջնորդն է, և ամբողջ մարդկային ցեղը, և բնությունն է (մակրոկոսմոս), և մարդը (միկրոկոսմոս), և երեսն է (դրամի դիմերես) և հակառակ կողմը (դարձերես)»³: Երկկողմ դրոշմը սրբազան տոտեմ-փողի վրա դառնում է պարտադիր, որովհետև առևտուրը նախատեսում է երկու կողմ, երկու հակառակ գործողություն՝ *առ* և *տրոր*:

Օ. Ֆրեյդենբերգը առևտրի ակունքներում տեսնում է թշնամական գործողություն, որին ուղեկցում էր ձեռնամարտը⁴: Այդ պայքարի վերապրուկը պահպանվել է տոնավաճառների ժամանակ կազմակերպվող տարբեր ձևերի մենամարտ-մրցույթներում: Առևտրական գործարքի ժամանակ համաձայնության գալուց հետո միմյանց ձեռք սեղմելը նույնպես արձագանքն է այդ ձեռնամարտի: Հայերեն բարբառային «թխի (խփի) գա» արտահայտությունը, որն ուղեկցվում է միմյանց ձեռքսեղմումով փոխադարձ համաձայնություն ժամանակ, նույն պայքարի իմաստն է կրում (*խփի*), որից հետո միայն հնարավոր կլինի ձեռքբերումը (*գա*):

Օտարը ձեռնամարտում հաղթելուց հետո դառնում է հյուր-առևտրական՝ օժտված անձեռնամխելիությամբ: Ապրանքափոխանակության միջոցով օտարի վերածվելը հյուրի պահպանվել է դատարկ ձեռով հյուր չգնալու սովորույթի մեջ, որին հաջորդելու է տանտիրոջ հյուրասիրությունը (ապրանքների փոխանակում սեղանի շուրջ): Առևտրական-օտարի վերածվելը անձեռնամխելի անձի իր արտահայտությունն է գտել «հյուրն աստծուն է» արտահայտության մեջ: Հետաքրքիր սովորույթ է նաև հյուրի ձեռքը շեմին չսեղմելու սովորույթը, որը համարվում է վատ նշան, կռիվ, վեճ, քանի որ դուռն այն սահմանն է, որտեղ ձեռքսեղմումը առևտրի սկզբնավորման փուլում ձեռնամարտի, թշնամության գաղափարն էր կրում:

Հնում կինը ապրանքի ամենատարածված տեսակներից է եղել: Ինչպես նշում է Խ. Սամուելյանը «Ամուսնությունը նախնական ժամանակներում կատարվում էր կամ առևանգմամբ և կամ գնմամբ»⁵: Հայկական

3 Փրեյդենբերգ Օ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 68:

4 Նույն տեղում, էջ 66:

5 Սամուելյան Խ., Հայ սովորույթական իրաւունքը, Հին Հայոց իրավունքը և նրա

ավանդույթում կնոջը որպես «ապրանք» ձեռք բերելու մեջ պայքարի արձագանքն է, երբ հարսին ուզողները գյուղ էին մտնում զինված և նրան տանելու ժամանակ հրացան էին կրակում, որն առ այսօր պահպանվել է Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների մեջ: Հայոց ավանդական հարսանեկան ծեսի ժամանակ հարսնացուի եղբոր կողմից՝ զենքով փեսացուի առաջ դուռը (շենը, սահմանը) փակելը և, միայն գումար ստանալուց հետո, ներս թողնելը նույնպես առք ու վաճառքի գործողության վերապրուկ է:

Ըստ Հերոդոտոսի՝ Իլլիրիայում, տարին մեկ անգամ, յուրաքանչյուր գյուղում հավաքում էին ամուսնական տարիքի հասած կույսերին, նրանց շուրջ կանգնում էին տղամարդիկ, իսկ մունետիկը, ամեն մեկին առանձին կանգնեցնելով, վաճառում է նախ ամենագեղեցիկին, և դրա դիմաց ոսկի ստանալով, անցնում հաջորդին: Եթե երաշխավորողը հաստատեր, որ գնողը ամուսնանում է կնոջ հետ, ապա նոր միայն դրանից հետո նրան տանում էին տուն⁶: Երաշխավորը, այստեղ նույնանում է կնքահոր/քավորի հետ, որը հարսանյաց ծեսում ամենակարևոր գործող անձն է: Պսակադրության եկեղեցական խորհրդում կնքահոր պարտադիր առկայությունը ենթադրում է հոգևոր պատախասնատվության ստանձնում գույզի ապագայի համար:

Փողի ամենավաղ տեսակն ընդունված է համարել ծովախեցին, որը հանդես է եկել դեռևս նախաարտադրական շրջանում: Նեոլիթի և էնեոլիթի շրջանում անասունը դառնում է փողի՝ որպես գնի մասշտաբի ամենատարածված ձևը, սակայն հաշվարկային նշանակությամբ որպես ապրանքադրամի տեսակ շարունակել են օգտագործել ծովախեցին, ոսկորը, ուլունքաշարը: Պատահական չէ, որ ամենավաղ շրջանից գուշակության համար օգտագործվել են ծովախեցիները և կենդանու մարմնի տարբեր մասերը (վեզը, ատամը, ներքին օրգանները, բուրդը և այլն): Հունաստանում ծովախեցիներով ոչ միայն գուշակություններ էին անում, այլև օգտագործում խաղի մեջ: Խաղացողներից մեկը Unio տեսակի խեցին, որը մի կողմից սև էր, մյուս կողմից սպիտակ (սկ. 1), վեր էր շարտում՝ գոռալով «գիշեր թե ցերեկ»: Նա ում ընկնում էր սպիտակ կողմը՝ հետապնդողն էր, իսկ նա ով բռնում էր սև կողմով՝ դառնում էր էշը, որին հետապնդողը հեծնում էր⁷: Մեզ մոտ տարածված էր բակային խաղի մի տեսակ, որը կոչվում էր «էշ-միլիցա»: Խաղացողներից վիճակահանությամբ էշ և *միլիցա* են

հետազոտության մեթոդը. Առևանգմամբ ու գնմամբ ամուսնություն - ուսումնասիրության փորձ, Թիֆլիս, 1911, էջ 38:

6 Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Երևան, 1986, I-196:

7 *Бек-де-Фукьера Л.*, Древние игры. Киев, 1890, с. 109.

ընտրում: *Միլիցան* խաղացողներին թույլ չպետք է տա մտնել շրջան և նստել *էշի* վրա: Եթե *միլիցան* կարողանում է ոտքով խփել նրանցից մեկի կոճին, վերջինս դառնում է էշ, էշը՝ միլիցա, իսկ միլիցան ազատվում է «բռնողի պաշտոնից» և խաղում դրսից:

Այն, որ ծովախեցին և վեզը, որպես համարժեք փողի տեսակներ, ծիսահմայական և կիրառական նույն գործառույթներով են օժտված եղել, երևում է Եդեգնաձորի թանգարանում պահվող ավանդական օրորոցի օրինակով, որից կախված վեզերը և խեցիները չարխափան հմայիլներ են (նկ 2): Պետք է ենթադրել, որ կենդանիների ընտելացման շրջանում, որպես հաշվարկային միավոր սկսեց օգտագործվել կենդանու այն ոսկորը, որն իր արտաքին խորհրդանշական տեսքով հիշեցնում էր ծովախեցին⁸: Վեզն՝ իր գոգավոր (վերև) և փոսիկավոր (ներքև) կողմերով, դարձավ երկկողմ տոտեմն ընդհանրացնող մի խորհրդանիշ և, ձեռք բերելով փողի գործառույթ, միաժամանակ, սկսեց կիրառվել ծեսերում, գուշակություններում, խաղերում: Հենց վեզը դարձավ ոսկորից պատրաստվող խորանարդաձև զանդի նախատիպը (նկ. 3):

Վեզի պատկերումը Աթենքի առաջին թողարկումների՝ դիդրախմանների (Ք.ա. 6-րդ դ. կեսեր) վրա վկայում է, որ հատկապես այդ ոսկորը փողի գործառույթ է ունեցել և, պատկերվելով միշտ ուռուցիկ կողմով, նշանակել է հաջողություն առևտրում (նկ. 4): Վեզի գործառութային բազմազանությունն արտացոլվել է բազմաթիվ լեզուներում՝ դրա տարբեր իմաստային նշանակության մեջ: Անգլերեն *dice* – վեզ/զառ բառի հիմքը՝ *die*-ն է, որն ունի մի քանի իմաստ՝ 1. դրամի կնիք, 2. մահ, իսկ *dibs* բառը թարգմանվում է՝ 1. զառով խաղ, 2. ֆիշկա, 3. փող: Ռուսերեն *дабки* բառը նշանակում է 1. կին/տատ, 2. փող, 3. վեզ, 4. զառ: Արաբերեն *qa'aba*-ն նույնպես տարբեր իմաստ ունի 1. զառ, 2. վեզ, 3. խորանարդ, 4. զարշապար, 5. Քաաբա սրբավայրը, 6. կանացի կուրծք, 7. կուսություն⁹:

Հր. Աճառյանը տալիս է վեզի հետևյալ ստուգաբանությունը՝

1. Վեճ, կոիվ, 2. Վեզ, կոճ¹⁰: Այս ստուգաբանությունը կարելի է կապել առևտրի ծագման շրջանում թշնամության, պայքարի հետ, որտեղ ոսկորը հանդես է եկել թե որպես վիճակ գցելու միջոց, թե փող: Հր. Աճառյանը վեց կողմ ունեցող *վեզի* ստուգաբանության մեջ բերում է նաև Ա. Գարագաշյանի կարծիքը, որ այս բառն է ընկած վեց թվի հիմքում:

8 *Holmgren R.* Money on the Hoof: The astragalus bone-religion, gaming and primitive money, www.isvroma.it/public/pecus/holmgren.pdf, 15.04.2015.

9 *Баранов Х. К.*, Арабско-русский словарь. М., 1984, с. 691.

10 *Աճառյան Հ.*, Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Երևան, 1979, էջ 335:

Հույները վեզը անվանում են աստրագալ, որը, մեր կարծիքով, կազմված է *ասորրա*¹¹ աստղ և *գալ*¹² կաթնագույն (սպիտակ) բառերից: Վեզն, իր վեց կողմերով, հանդիսացել է պտղաբերության աստվածուհիների նշաններից մեկը՝ վեց թևանի աստղը՝ կիսալուսնի հետ խորհրդանշել է Վեներա մոլորակը: Այդ աստվածուհիները կոչվում էին «Առավոտյան աստղ», «Ծովային աստղ» և հանդես էին գալիս որպես ծովայինների, առևտրականների հովանավոր¹³: Դ. Ալիշանը գրում է. «Պարսիկք այլ աստեղաց և լուսնոյ պահապան նույնք ուրիշ արևելեայց ոմանց հետ Նահիտ անվանեն զԱրուսյակ զպայծառ աստղն և Յույնք իրենց (Անահտայ) Արտեմեայ ճակատը դնէին զմահիկ Լուսնի...»¹²: Վեներա մոլորակը խորհրդանշող աստղ/մահիկ հորինվածքն է ընկած նաև հնայական պահպանակ *դադդանների* հիմքում, որոնք, հիմնականում, կիսալուսնաձև են՝ կենտրոնում վեց թևանի աստղով և կիրառվել են խոշոր եղջերավոր անասունը, գոմը չարից պաշտպանելու համար (նկ. 5)¹³:

Փողի հիմնական մետաղ է համարվել արծաթը, որը խորհրդանշել է լուսինը և նույնացվել ոսկորի հետ: Եգիպտոսի Ռա կամ Բաբելոնի Մարդուկ արևային աստվածությունների ոսկորները արծաթից են, որոնք ծնվում են ջրային տարերքից¹⁴: Արծաթի, փողի՝ գանձի տեսքով թաքցնելը բազմացման խորհուրդ է ունեցել և նույնացվել է տոհմի անդամի ոսկորները թաղելու կամ սերմը ցանելու հետ: Եվրոպայի ժողովուրդների մեջ գանձը հավերժ թաղելու սովորույթ է եղել՝ ցեղակցի կողմից հանդերձյալ աշխարհում օգտագործելու նպատակով¹⁵: Աֆրիկյան ցեղերի մեջ ցեղի անդամները ծիսական անոթի մեջ նետում են փողի տեսակ համարվող կանոթի ծովախեցիներ: Յեղի առաջնորդի հատուկ արարողությունից հետո կատրիները թաղվում են, որից հետո այդ տեղը դառնում է սրբազան և տաբուսվորվում է: Նման պատկերացումների հետ է կապվում «հանգստություն ոսկորներին» արտահայտությունը, որն ասվում է ննջեցյալի համար:

Փողի կապը կին աստվածությունների հետ դրսևորվել է *moneta*-դրամ բառի ծագման մեջ՝ Հռոմի աստվածուհի Յունոնայի *Մոնետրա* (Նախագգուշացնող, Խորհրդատու) մակդիր-անունից: Ասորական պայ-

11 *Донини А.*, Люди, идолы и боги. М., 1966, с. 105.

12 *Ալիշան Դ.*, Հին հասարակ կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 297:

13 *Բարայելյան Ս.*, XVIII–XX դդ. հայկական հնայական պահպանակները, Երևան, 2012, էջ 113–127:

14 *Мифы народов мира*, гл. ред. Токарев С. А., т. 2. М., 1988, с. 147.

15 *Гуревич А. Я.*, Богатство и дарение у скандинавов в раннем средневековье. – Средние века, N31. М., 1968, с. 191.

մանագրերում արժաթի կշիռը նշվում էր «Իշտարի գլուխներով», որը կարող էր նաև փողի ստանդարտ միավոր լինել¹⁶: Ռուսների մեջ *бабки* է կոչվում վեգախաղը, որը ժամանակի ընթացքում փոփոխության է ենթարկվել՝ վեգը փոխարինվելով մանրադրամով:

Փողի տարբեր ձևերը կիրառվում են նաև վիճակահանության մեջ: Հր. Աճառյանը *Վիճակ* բառը հիմքում տեսնում է հնդեվրոպական *weśu-* կշիռը¹⁷: Ըստ Օ. Ֆրեյդենբերգի, «ապրանքափոխանակության վաղագույն ընկալումը, որը նշանակում էր երկնքի փոխակերպումը ստորգետնյա աշխարհով, առաջացրեց կշեռքը և վիճակահանությունը»¹⁸: Առևտրի հաջողությունը կապվում էր մայր հողը խորհրդանշող ներքևի աշխարհին. որքան ապրանքը ծանր ու թանկ էր, այնքան կշեռքի այդ նժարը իջնում էր՝ մոտենալով առատություն և բազմացում պարզևող հողին:

Քաղաքների հովանավոր՝ ճակատագրի աստվածուհիները տնօրինում էին նաև առևտուրը: Ճակատագրի աստվածուհի Տյուխեն, որը պարսպան թագով էր պատկերվում, հաճախ է հանդիպում, հատկապես, առևտրի կենտրոններ հանդիսացող Փյունիկիայի և Սիրիայի հելլենիստական քաղաքների դրամների վրա: Այդ աստվածուհուն դրամների վրա պատկերեց նաև Հայոց Տիգրան Բ արքան, իր թագավորությանը միացնելով միջերկրածովյան մի շարք վաճառաշահ կենտրոններ, մասնավորապես Անտիոքը: Հռոմի ճակատագրի, ունեցվածքի աստվածություն Ֆորտունայի անունը ծագում է լատիներեն *fortis*՝ ամրոց բառից: Պարիսպը քաղաքի՝ որպես առևտրի կենտրոնի կարևոր բաղկացուցիչ իր դրսևորումն է գտել ճակատագրի աստվածուհի և «քաղաքամայր» Տյուխեի պարսպան թագը: Նշենք, որ վեգով հայկական խաղերից մեկը կոչվում է «ամրոցախաղ», իսկ «բերդախաղ» կոչվող մարտական խաղերում առաջնորդողն ու հրամաններ տվող երեխային մայր էին անվանում¹⁹: Դա կարող է կապվել *Մեծ մայր* կոչվող Անահիտ աստվածուհու հետ, որը միաժամանակ Արտաշատի հովանավորն է եղել:

Վեգով խաղում առկա է շրջանը, որը նույնանում է շուկայի հրապարակի հետ (ագորա-հրապարակ, շրջան): Շուկայի խորհրդանշական հիմքը նույն ծիսական պտույտի գաղափարն է, որն արտահայտվում է առևտրի բուն էության՝ շրջանառության մեջ (ապրանքաշրջանառություն, դրամաշրջանառություն): Հռոմի շուկայի հրապարակ *Forum*-ի արմատն է

16 *Einzig P.*, *Primitive Money*. London, 1949, p. 215.

17 *Աճառյան Հ.*, նշվ. աշխ., էջ 340:

18 *Фрейденберг О. М.*, նշվ. աշխ., էջ 70:

19 *Բոդյան Վ.*, Հայ ժողովրդական խաղեր, հ. II, Երևան, 1980, էջ 150:

foris՝ դուռ, դարպաս²⁰: Յանուսի պատկերումը հռոմեական առաջին հատած դրամների՝ *սսերի* վրա պայմանավորված էր նրա՝ Հոմուի դարպասների պահպանողի գործառույթով: Մեղանը, որպես «դարպաս», սահման այս և հանդերձյալ աշխարհի միջև, առևտրի խորհրդանիշերից մեկն է, որը բաժանում է գնորդին առևտրական-օտարից:

Վեգախաղում ամենաբարձր շահումը կոչվում էր Աֆրոդիտե/Վեներա (աստվածուհի/մոլորակ), իսկ ամենացածրը՝ շուն: Շունը կապվել է հանդերձյալ աշխարհի հետ, վեգով գուշակություններում նշանակելով մահ, իսկ խաղում կորուստ: Ռուսերենում *իրուզ* խաղաքարտի բառիմաստների մեջ Վ. Դալը բերում է նաև *сучка* (էգ շուն) բառը²¹:

Հոմեացիները վեգով, գառով խաղը անվանում էին *talus*, որը նշանակում է 1. կոճ, 2. նետում: Այն մոտ է հայերեն բարբառային թավել (զգել, տապալել) ձևին, որը կապվում է առևտրի վաղ փուլում ձեռնամարտով պայքարի հետ, որում հաղթողը իրավունք էր ստանում թելադրելու իր համար շահավետ պայմաններ: Սակայն ժամանակի ընթացքում այն ձեռք է բերել խաբեության իմաստ, որի միջոցով նյութական վնաս հասցնելը անվանում են «զգել»: Հնում արգելվում էր իր ցեղակցի հետ առևտուրը, քանի որ այն ներառում էր ոչ միայն թշնամություն, այլև ենթադրում էր խաբեություն: Դա կարևոր պատճառներից մեկն է, թե ինչու ներքին առևտուրը մարդկության պատմության մեջ հանդես է եկել շատ ավելի ուշ, քան փողը:

Հր.Աճառյանի մոտ հանդիպում ենք *թալաս* բառը, որը ստուգաբանվում է «մաքի, որոջ, այծ, և են այտքիկ իգական»²²: Վասպուրականի կնոջ տարագի մասը կաղմող գոգնոցի վրա կարում էին չարխափան նշանակությամբ կաուրի ծովախեցիներ (*Cypraea moneta*) և կոճակներ (նկ.6), որոնք կոչվում էին օրոճիկ: Այն որոջի բարբառային ձևն է և նշանակում է մինչև մի տարեկան գառնուկ: Օրոճիկ-կոճակները սաղաֆից են, այսինքն առնչվում են ծովախեցու հետ, սակայն կոճակի կապը գառ բառի հետ և դրա ծագումը՝ կոճ արմատից, այն կապում է նաև ոսկորի, վեգի հետ: Որոջ խաղերում (լոտո), դրամի փոխարեն, կիրառում են ուլունքներ, կոճակներ՝ պայմանավորված դրանց նախկին հաշվարկային նշանակությամբ: Արաբերենում *zahr* բառն ունի գառ(վեգ) և կոճակ իմաստը: *Ջահր* նշանակում է նաև չար հոգի, իսկ *Ջահրաթ* բառը Վեներա մոլորակի անունն է, որը շատ սերտ կապ ունի փողի հավատալիքների հետ:

20 *Дворецкий И. X.*, Латинско-русский словарь. М., 1986, с. 333–334.

21 *Даль В.*, Толковый словарь живого великорусского языка, т. IV. СПб., 2001, с. 441.

22 *Աճառյան Հ.*, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 140:

Լատիներեն *talea* նշանակում է որպես դրամ օգտագործվող մետաղյա ձող: Հույների նախադրամական շրջանում օգտագործվող վեց մետաղյա ձողը՝ օբոլը հավասար էր մեկ դրախմայի: Այստեղ դրսևորվում է կապը վեց կողմ ունեցող վեգ/գառի և 1:6 հարաբերակցությամբ դրախմաօբոլի միջև: Դրախմա հունարենից թարգմանվում է բուռ, ձեռքի ափ: Ռուսերեն *ирюг* խաղաքարտը, բացի մեկանոցից, նշանակում է նաև բռունցքով հարված²³: Հռոմում վիճակ գցելիս դրամը նետում էին՝ ասելով «գլուխ, թե նավ», քանի որ սա (=մեկանոց, տուգ) դրամի վրա Յանուսի պատկերն էր, իսկ հակառակ կողմում նավ էր (նկ 7): Ձեռքի դաստակը փոս ընկած ներսի և գոգավոր դրսի կողմերով նույնանում է վեգի հետ: Մանկական խաղի ժամանակ վիճակ գցելու ձևը, որը կոչվում է «ցելա գցել», անցկացվում է ձեռքը ափը կամ դրա հակառակ կողմը առաջ պարզելով: *Յելան*, հավանաբար, ծագում է ցարական արծաթե ռուբլու ժարգոնային անվանումից՝ пелковый, որի մի կողմում արծիվ (դուշ) է, մյուս կողմում՝ գիր (նկ. 8): Ռուսական այս դրամով վիճակ գցելու սովորույթը պահպանվել է մեր հիշողության մեջ, երբ առ այսօր ցանկացած դրամ վիճակ գցելով, կրկնում ենք «գիր-դուշ» ձևը: Չի բացառվում, որ «ցելա գցելը» համընկել է նաև հայերեն *ցել-ճեղքել*, բաժանել բառի նշանակության հետ, երբ վիճակահանությամբ յուրաքանչյուրն իր մասնաբաժինն էր ստանում:

Հայերի մեջ վեգով խաղը կոչվում էր կոռա՝ վեգի ուռուցիկ կողմին տված անունով: Կոռան իշաբեռն է, որը ծագում է քքաղերեն գուր՝ էշ բառից: «Եւ կոչի յեբրայեցոց, և ասորոց և հայոց առեալ: Եւ *pnn* ըստ հելլենականին *կորոս* լսի»²⁴:

Արևելքում վեգով խաղի մեջ էլը փոխարինում է հունական աստրագալի շանը, քանի որ թե շունը, թե ավանակը կապվում են ստորին աշխարհի հետ: Հայերի մեջ սովորույթ է եղել ավանակ զոհաբերել պարտատիրոջ նախնու գերեզմանին, հավատալով, որ նախնին ավանակ կդառնա, եթե պարտքը չվճարվի²⁵: Ավանակը պատկերվել է նաև դրամների վրա, որպես ծանր քաշի միավորի՝ իշաբեռի նշան (նկ. 9):

Բաբելոնի յուրաքանչյուր նավի վրա եղել է մեկ գրաստ, իսկ խոշորներում մի քանիսը, որոնք օգտագործվում էին բեռը ափ իջացնելու և ցամաքով տեղափոխելու համար: Տուգ է կոչվում մեծ նավի մեջ մեկ թիավարով նավակը, որն իր նշանակությամբ հիշեցնում է նավի ավանակը: Անգլերեն *deck* բառը նշանակում է նավի տախտակամած և խաղակապուկ:

23 Նույն տեղում, էջ 247:

24 Բառարան Սուրբ Գրոց, Մոսկվա-Երևան, 1992, էջ 529:

25 Мифы народов мира, с. 264.

Օտար լեզուներում մեկանոց խաղաքարտի՝ *իրուզի* ձևն է *ասր*: Ասը Հռոմի դրամական համակարգի հիմնական միավորն էր, որը նշանակում էր մեկ և ծագում էր *asinus* (էշ) բառից:

Առևտրի աստվածություն Հերմեսը, լինելով ճարպիկ և խորամանկ, հովանավորում էր նաև խաբեությունը և գողությունը, որոնք մարդկանց գիտակցության մեջ արմատացած են որպես առևտրականի հատկանիշներ: Զրադաշտության մեջ Տիրը խորհրդանշել է Մերկուրի մոլորակը, հանդիսանալով նաև առևտրականների հովանավորը²⁶: Տիրը հայկական դիցարանում նույնացվում է առևտրի աստվածություն Հերմեսի հետ, որի ծագումը Ս. Հարությունյանը համարում է փոքրասիական²⁷: Հետաքրքիր է, որ Տիրի պաշտամունքի կենտրոնը գտնվում էր Արտաշատից դուրս՝ ճանապարհի վրա, ճիշտ այնպես, ինչպես Հունաստանում ճանապարհային ուղեցույց հերմաները՝ Հերմեսի գլխով կոթողները: Առևտրի աստվածության՝ որպես նաև ճանապարհների վերահսկողի գործառույթը իր արտացոլումն է գտել *իրարո* գուշակության քարտերում՝ Հերմես-ճամփորդի կերպարում: Տիր/Հերմեսի գուշակության գործառույթի հետ են կապվում «թուղթ ու գիր», «գրողի ծոցը գնաս» արտահայտությունները, որոնք առնչվում են մոգության, կախարդանքի հետ:

Խաղակապուկի մեջ ջուկերը մարմնավորում է Հերմես/Մերկուրիին, որի ավանակի ականջներով գլխարկը հիշեցնում է նրա կոնաձև թևավոր գլխարկը (նկ. 10): Այն ծագել է լատիներեն *jokus*՝ կատակ բառից: Հայկազյան բառարանը կատակերգակ/ծաղրածուին անվանում է հերմես²⁸: Վ. Դալը *шут* (ծաղրածու)-ի հետ կապված բերում է «Нечистый черт», «Hy ergo к шуту» արտահայտությունները²⁹, որը նույն իմաստն ունի, ինչ Տիրի հետ կապվող «Գրողի ծոցը գնալը»: Սա վերհանում է Տիր-Հերմես-Մերկուրի կապը՝ որպես առևտրի և գուշակության աստվածությունների, ինչպես նաև նրանց խաբելու, խորամանկելու հատկանիշը:

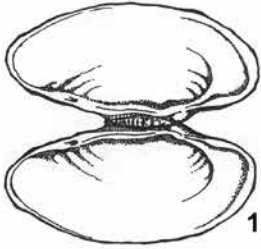
Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ հայերենում վեգ, վիճակ, վեճ, վեց, վաճառք բառերը փողի հետ միավորվում են մեկ իմաստագործառության ընդհանրության մեջ, որով էլ պայմանավորված է փող-ապրանքների ծիսահմայական նշանակությունը և դրանց օգտագործումը խաղի մեջ:

26 *Рак И. В.*, Зороастрийская мифология. СПб.-М., 1996, с. 92.

27 *Հարությունյան Ս.*, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 405:

28 Նոր բառգիրք Հայկագեան լեզուի, հ.1, Երևան, 1981, էջ 1060:

29 *Даль В.*, նշվ. աշխ, հ. IV, էջ 650.

1. Unio տեսակի երկփեղկ ծովախեցի՝ արտաքին կողմը՝ սև, ներքը սև, որն օգտագործվել է վիճակ գցելիս: 2. Օրորոց՝ վեգերից և խեցիներից շարանով, 20-րդ դ. սկիզբ, Եղեգնաձորի երկրագիտական թանգարան: 3. Վեգից ծագած խորանարդաձև զառ, ոսկոր, Հռոմ, առաջին-երրորդ դդ.: 4. Դրամ դիդրախմա՝ վեգի պատկերով, Աթենք, արծաթ, Ք.ա. 6-րդ դ. կեսեր: 5. Դադողան հմայական պահպանակ, փայտ, 20-րդ դ. սկիզբ, ՀՊԹ: 6. Կնոջ տարագի գոգնոց՝ կաուրի ծովախեցիներով և սաղաֆից կոճակներով, Վասպուրական, 20-րդ դ. սկիզբ, ՀՊԹ: 7. Դրամ աս՝Յանուսի և Նավի պատկերով, Հռոմ, պղինձ, Ք.ա. 3-2-րդ դդ.: 8. Դրամ մեկ ոտուրի՝ արծվի պատկերով (դուշ) և գրությամբ (գիր), Ռուսական կայսրություն, արծաթ, 1816 թ.: 9. Դրամ տետրադրախմա՝ ավանակի պատկերով, Սակեդոնիա, արծաթ, Ք.ա. 5-րդ դ.: 10. Ջոկեր խաղաքարտ:

ФОРМЫ ДЕНЕГ И ИХ РИТУАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Армине Зограбян

Резюме

Разные формы денег всегда использовались в ритуалах, магии, играх как носящие идею богатства. Раковины и бабки как формы денег имеют одинаковое ритуально-магическое значение. Их часто использовали во время кидания жребия; со временем они были заменены монетами. Покровитель торговли – богинь плодородия и судьбы – символизировала планета Венера, которую изображали как шестиконечную звезду в полумесяце. Символ луны – серебро – отождествлялось с костями. Именно бабки с шестью сторонами являются прототипом игральных костей. В армянской традиции игра «бабки» называется «кора», что означает осел. В Древнем Междуречье на торговых судах обязательно был осел, чтобы на нем спустить груз на берег. На английском deck означает палуба и колода, а в русском языке туз – и карта, и шлюпка, которая «заменяет» осла. В колоде джокер, в колпаке с ослиными ушами, отождествляется с божеством торговли и гаданий – Гермесом, которому в армянском пантеоне соответствует Тир.

Ключевые слова: деньги, торговля, ритуал, гадание, раковина, бабки, Гермес/Тир, жребий, плодородие, судьба, игра.

THE TYPES OF MONEY AND THEIR RITUAL SIGNIFICANCE

Armine Zohrabyan

Summary

Various types of money have always been used in rituals, magic, and games as objects bearing ideas of wealth and plenty. Seashells and knucklebones, as forms of primitive money, have a similar ritual and magical significance. They were frequently used in divination casting lots, which were eventually replaced with coins. The goddesses of fertility and fortune, were the patrons of this trade. They symbolized the planet Venus, which is presented as a six-pointed star on the crescent. Silver, which was the symbol of the moon, was identified with the bones. The knucklebone with six sides became the prototype of the dice. In Armenian tradition, the game with knucklebones is called “kora,” which means “an ass.” In ancient Mesopotamia, donkeys were a necessary on all the ships for offloading the cargo ashore. In English, the word “deck” means both the horizontal space of the ship, which is above the water line and a pack of playing cards. In Russian 392 is both the ace card and the a single-row boat on cargo ships, which “replaces” the donkey. In a deck of cards, the joker wears a cap with donkey’s ears, identified with the god of trade and divination Hermes, which in the Armenian pantheon corresponds to Tir.

Keywords: money, currency, trade, ritual, divination, seashell, knucklebone, Hermes/Tir, drawing, fertility, destiny.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ — Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ — Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ — Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստիոթինից
ԳՄ — Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ — Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստիոթեան
ԷԱԺ — Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ — Հին աուանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ — Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ — Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ — Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ — Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ — Վկայություն
ՔՀ — «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ — Мифы народов мира
СЭ — Советская этнография
СПГУ — Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ — Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyanyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyanyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14. The types of money and their ritual significance 156
Armine Zohrabyan
15. Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets 168
Lilia Avanesyan
16. Necklaces with dragon symbols 179
Astghik Israelian
17. On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships 193
Lianna Gevorgyan

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18. Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia) 206
Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan
19. The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks 217
Ester Khemchyan
20. The soul outside of the body in Armenian tales of magic 231
Tamar Hayrapetyan
21. The Hisnakats (Forty days) feast epiphany 243
Hasmik Abrahamyan
22. On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield 255
Artak Dabaghyan
23. Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant 263
Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan
24. Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed 269
Smbat Hakobyan
25. Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research) 279
Sose Grigoryan

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26. Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats 290
Arsen Bobokhyan
27. Sacred objects from medieval Saghmosavank 302
Ashot Manucharyan
28. Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region 313
Hagop Tcholakian

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458